KOCÁN BÉLA
(Veszprém)

Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori folyóvízneveinek nyelvi rétegei

1. A címben jelzett témaválasztást az indokolja, hogy Ugocsa történeti névanyagának a korábbi vizsgálatai során már kitűnt e névfajtának a névrendszerben betöltött maghatározó szerepe. Először Ugocsa Árpád-kori etnikai képének a vizsgálata során figyeltem fel a víznevek fontosságára (KOCÁN 2007: 97–112), emellett a megye névkincsének belső fejlődésében is jól kimutatható domináns szerepük (ehhez lásd KOCÁN 2008: 95–104). Továbbá egy előadásban Ugocsa vármegye korai folyóvízneveinek rendszerszerű leírását végeztem el. Jelen előadásomban a korabeli víznevek elemzésével a megye korai nyelvi viszonyainak az árnyalásához szeretnék hozzájárulni. A történeti névtanban ugyanis általánosan hangoztatott vélemény, miszerint „A víznevek minden területen a legrégibb és egyben a legszívósabb földrajzi nevek közé tartoznak." (KNIEZSA 1942: 3), s ebből adódóan KNIEZSA ISTVÁN szerint „egy terület legrégibb néprajzi viszonyainak kutatását a folyónevek vizsgálatával kell elkezdeni" (i. m. 4). Ugocsa megye ó- és középmagyar kori folyóvíznevei egy ilyen vizsgálathoz az eddigiekben elvégzett elemzések szerint jó vizsgálati korpusznak bizonyulhat. Leírási keretül HOFFMANN ISTVÁN *Helynevek nyelvi elemzése* c. többszintű névmodellje szolgál (1993), továbbá hasznosítottam a *Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció* c. tanulmányának módszertani eljárásait is (2007).

2. Ezzel a vizsgálattal egyben az Ungvári Állami Egyetem Filológiai Tanszékén — az 1990-es évek elején — zajlott kutatáshoz is kapcsolódom, amely során a Tisza felső vízgyűjtőjének neveit vizsgálták. Ugocsa megye vízrendszerében ugyanis a területet átszelő Tiszának meghatározó szerepe van a legkorábbi időktől egészen napjainkig. Az ungvári tanszék 1993-ban publikált tanulmánya főképpen a célkitűzést ismertette (LIZANEC–HORVÁTH 1993: 221–4), de ugyanitt a Fekete-Tisza jobb és bal parti neveiről is találunk mutatványt. Később, 1997-ben a Tisza felső szakaszának, a Fehér-Tiszának a neveit adták közre (LIZANEC 1997: 392–6). Ez az élőnyelvi vizsgálat az álló- és folyóvizeken kívül ezek részeinek, továbbá források, vízparti helyek stb. neveivel is foglalkozik.

3. Vizsgálataim alapját egy szótári formában összeállított helynévszótár képezi, amelyben kizárólag folyóvíznevek szerepelnek. E névanyag készülő doktori értekezésem szótári anyagából való, amelyben a megye hely-neveit történeti-etimológiai helynévszótár formájában dolgozom fel. Az összegyűjtött nevek a legkorábbi előfordulásoktól egészen napjainkig szerepelnek az adattárban. Az alábbiakban a folyóvízneveket az 1772 előtti adatok közül emeltem ki, ez a korpusz a megye névanyagának 207 folyóvíznevét tartalmazza, amely 258 alak- és írásváltozatban jelentkezik. Ehhez hozzávettem 36 más nevekből kikövetkeztetett folyóvíznevet, ún. alapnevet is, a korpusz nyelvi képének jobb megismerése érdekében (ezeket a továbbiakban *-gal különítettem el). Az összes folyóvíznév a kétrészes nevek dominanciáját mutatja: az egy- és kétrészes nevek egyharmad (94) kétharmad (164) arányt képviselnek.

A más helynevekből kikövetkeztetett víznevek szerepét jól mutatja az Ugocsa vm. északi részén lévő *Rákóc* település nevének eredete, amely rendszertani alapon feltehetőn

egy elsődleges **Rákóc* víznévről kaphatta a nevét metonímia útján — habár a forrásokban nem találtam ilyen pataknévi említést. A magyar névrendszerben azonban például az Ipoly vízrendszerében találunk *Rákóc* folyóvíznevet (vö. PÓCZOS 2004: 116). A kikövetkeztetett alapnév szláv eredetű, és etimológiája megegyezik a kelet-szlovákiai *Rákóc* település nevének eredetével (FNESz.), alapszava az ősszláv **ракъ* 'rák' közszó, a helynév ennek szláv *-овьсь* képzős származéka; ugyanez a tő más képzőkkel is előfordul helynévként a szláv nyelvekben: or. *Раковка,* ukr. *Рачище,* le. *Rakówka* hn. (ŠMILAUER 1970: 28, 151). A jellegzetes víznév > településnév fejlődési irány, a tő szemantikai tartalma és párhuzamos helynévi példák alapján következtethetünk a helynév eredeti víznévi jellegére.

Érdemes kitérni egy példán keresztül a névbokrosodás problémájára is, mivel Ugocsa megye folyóvíznevei a névrendszer belső fejlődését oly módon segítették elő, hogy számos helynév alapjául szolgáltak. A Szalva patak jobb oldali (fő)ága az *Ilonok* például jó néhány helynév alapját képezte az adott területen. Az *Ilonok* egy szláv **Ilovьnikъ* helynév átvétele, amelynek alapja az ősszláv **ilъ* 'iszap, sár' jelentésű szó (FNESz. *Ilonokújfalu*). Az *Ilonok* alapnévhez különféle utótagok járulhattak, így alakult az *Ilonok-völgy, Ilonok bükke, Ilonok omlása, Ilonok romlása, Ilonok oszlása, Ilonok láza* névbokor. Emellett olyan differenciáló szerepű előtaggal szerkesztett névalakok is előfordulnak, mint a *Kisebb-Ilonok* (1357: *Kisseb Ilulnuk,* riv., DL 38170) és a *[Nagy(obb)]-Ilonok* (1357: *Magnus Ilulnuk,* riv., DL 38170) antonim névpárok. Szerkezeti változással alakulhatott az *Ilonok pataka* (< *Ilonok*) forma.

Ugocsa ómagyar kori helyneveinek a vizsgálata során korábban magyar, szláv, német és román rétegeket sikerült feltárnom (KOCÁN 2007). A továbbiakban a megye folyóvízneveinek ehhez hasonló nyelvi-kronológiai rétegek szerinti elemzését végzem el. Az egyes névrétegek előtt röviden ismertetem az adott etnikumra vonatkozó szakirodalmi megállapításokat is.

4. Magyar réteg

4.1. KNIEZSA ISTVÁN a bizonytalan feljegyzésű ugocsai *Long* helynév alapján a magyarság megjelenését a XI. sz. elejére datálja, ha hinni lehet a kétes Fejér-féle oklevélkiadásbeli név hanghelyettesítéssel kialakult formájának (1938/2000: 385). SZABÓ ISTVÁN IV. Béla királynak az egri püspökség jogait és adományait megerősítő 1261. évi oklevele alapján arra a következtetésre jut, miszerint „Ugocsa megye a XII. század utolsó évtizedében már fennállott s területén voltak települések is" (1937: 36). Szerinte a megtelepülő magyarság keletre vonuló településhullámai a megyének a nyugati, nagyobbik felét érte el először, s itt az első század alatt jelentős települési réteget alkottak (i. m. 30). SZABÓ az Ugocsa megye síkvidéki részén megtelepült magyarság birtoktesteit részletesen bemutatja, szól a teljesen magyar eredetű Káta-birtokról a megye déli részén (i. m. 58–9), az északi részen levő korai szláv népességre utaló magyar eredetű Gutkeledek birtokairól (i.m. 62–68), a nyugaton és keleten elhelyezkedő magyar települési jellegről tanúskodó Hontpázmány falvakról (i. m. 68–74), valamint a Tiszától délre húzódó egészében magyar kisnemesi vidékről is (i. m. 75–94). Végül a magyarság alkotta terebesi sarkot mutatja be népiségi szempontból (i. m. 94–5). A magyar családnevek megterheltségét tárja elénk a XVI. sz. második feléből származó tizedjegyzékekből, ui. a magyar eredetű jobbágynevek 77,24%-ban dominálnak a 17,35%-nyi bizonytalan névréteg előtt (SZABÓ 1937: 154). Az ezt követő időszakban a magyarság viszonyai átformálódtak a különféle

társadalmi események következtében (vö. i. m. 163–4), erről alább, a szláv névréteg bemutatásánál szólok részletesebben.

4.2. A megye magyar eredetű folyóvízneveinek száma a legkorábbi időszaktól 1772-ig összesen 217 (83%). Az egy- és kétrészes víznevek aránya 25% : 75%. E víznévanyag funkcionális-szemantikai és keletkezéstörténeti változását már bemutattam korábbi dolgozatomban (ehhez lásd az 1. sz. lábjegyzetet), így itt ettől eltekintek. Érdemes azonban megemlíteni az utótagjukon szláv, ill. más idegen eredetű helyneveket tartalmazó magyar névadással keletkezett víznevek rétegét (*Kisebb-Ilonok, Kis-Hordozló, Nagy[(obb)]-Ilonok, Nagy-Tisza, Holt-Tisza, Holt-Batár, *Régi-Tisza, *Kis-Konyha*).

A folyóvíznevek térképi ábrázolása (1. térkép) alapján megállapítható, hogy a magyar névadással keletkezett víznevek a megye nyugati, észak- és délnyugati, továbbá a középső területén jelentkeznek nagyobb számban. Egy-egy név a síkvidékből kiemelkedő hegyvidéki völgyekben is előfordul.

5. Szláv névréteg

5.1. Ugocsa megye legjobb ismerője, SZABÓ ISTVÁN a megye népességi viszonyait bemutatva szól a szlávság két rétegéről: a sejthető korai szláv szórványokról és a későbbi rutén települési rétegről. A legkorábbi szláv réteg azt mutatja, hogy „az ugocsai terület egyes pontjain a magyarság megjelenésekor már emberi élet folyt s ezt a feltevést néhány, szintén korai eredetű, szláv nyelvű folyó- és pataknév is alátámaszthatja” (SZABÓ 1937: 38–9). Ezek a korai szláv helynevek „nem a ruténségtől, hanem talán a népvándorlás hullámaiból fennmaradt szláv szórványoktól származnak” (i. m. 39). KNIEZSA ISTVÁN *Magyarország népei a XI-ik században* c. munkájában a korai szlávságról szólva azt említi, hogy „a Túr patak jobbpartján, Ugocsában, már csak vékony réteget tételezhetünk fel, amely talán még az állandó megtelepültség fokát sem érte el” (1938/2000: 413). KNIEZSA megfigyelése szerint „Ugocsában a víznevek nagy része szláv eredetű, míg a helynevek között ilyen nagyon kevés akad” (i. h.).

A második szláv réteget a ruténség kései és fokozatos beszivárgása teremtette meg (SZABÓ 1937: 106). „A XIV. sz. dereka táján két új népelem jelent meg Ugocsa megye területén: a rutén és az oláh” (i. m. 95). Történészeink egybehangzóan a második szláv réteg észak-északkeletről — a beregi és máramarosi hegyeken keresztül — történő terjeszkedését említik (SZABÓ 1937: 95–6, 100; KRISTÓ 2003: 107). SZABÓ és KRISTÓ a ruténok megtelepülését az addig érintetlenül maradt Szőlősi-hegységre lokalizálják (1937: 96, 2003: 107). Terjeszkedésükre a déli, délnyugati irány volt a jellemző, a hegyvidékről a síkvidék magyar települései felé (KRISTÓ i. h.). A rutén hullám azonban „nem állott meg a megyében még telepítetlen hegyvidék lejtőinél, hanem korán átcsapott azon és beszivárgott a környékben jóval előbb megtelepült magyar és szász eredetű községekbe is” (SZABÓ 1937: 113). SZABÓ ISTVÁN a ruténség imént említett mozgását a XVI. század harmadik negyedéből fennmaradt tizedjegyzékek jobbágynévsorai és birtokosnevei alapján rajzolja meg (1937: 130). Ezek a jegyzékek szerinte hű képet adnak egy-egy időszak társadalmi rétegeinek tagolódásáról. A családnevek vizsgálata alapján azt állapítja meg, hogy „a nemzetiségi erőviszonyok a megtelepüléstől kezdve a XVI. sz. második feléig eltelt két évszázad alatt ezen a területen nem változtak meg” (i. m. 157). Az 1567/1574. évi tizedjegyzék jobbágyneveinek elemzése azt mutatja, hogy legnagyobb arányban magyar családnevek fordulnak elő a megye területén, ezt követik — jóval kisebb (3,43 %) arányban — a szláv eredetűek (i. m. 154, lásd még ehhez 152–4). SZABÓ szerint a „rutén rajzás csúcspontját csak a XVII–XVIII. sz.-ban érte el, a Tiszavölgy

magyar lakosságának nagy megfogyatkozása után" (i. m. 114). A következő időszak történelmi eseményei a ruténség térnyerésének egyre inkább kedvezett. Ugyanis a 1657. évi lengyel pusztítás, az 1661. évi török-tatár dúlás, a XVIII. sz. elején a Rákóczi-felkelés és az 1717. évi török hadjárat következtében megritkult magyar települési területeket újabb és újabb rutén telepesek töltötték fel (SZABÓ 1937: 199–206). Az évtizedek óta folyó pusztulás — SZABÓ szerint — „felkavarta és elsodorta a népi közösségek alaprétegeit" (1937: 205, ehhez lásd az 1775. évi Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmával készített táblás kimutatás összefoglaló táblázatát, amely ekkor a szlávság [ruténség] jelentős felszaporodását mutatja a megye családnévanyagában: i. m. 163–4).

5.2. A továbbiakban Ugocsa vármegye 1772-ig adatolható szláv folyóvízneveinek nyelvészeti-névtani elemzését mutatom be. Az adott időszakból 26 (10%-nyi) szláv eredetű víznevet találunk a vizsgált korpuszban. Emellett e névréteget gyarapíthatja a fonotaktikai szerkezetük alapján esetleg szláv eredetűnek tartható helynevek csoportja is (7 név: 3%). Szerkezeti szempontból ezek a szláv eredetű nevek egységes képet mutatnak: eredeti szláv alakjában is mindegyik egyrészes.

A szláv folyóvíznevek funkcionális-szemantikai szempontú vizsgálata a következő jellemző jegyeket mutatja. A leggyakoribb a motivációk sorában a vízfolyás növényzetére és állatvilágára történő utalás: az előbbi csoportba a *Verbőc, Torna, *Garbóc, *Ragozna* víznevek sorolhatók, az utóbbiba a *Beberke, Túr, *Rákóc* s talán a bizonytalan magyarázatú *Vedere* víznév is. Ezekhez hasonló megterheltséget mutat az ott levő jellegzetes anyag alapján megnevezett névcsoport: *Radnuk ~ Rednek, Ilonok, Szalva, Lekence* és talán a **Gerzence.* A vízfolyás alakjára utalnak az *Akolna* és a **Szukova* nevek. A víz mozgására pedig a *Beszteric, *Bisztra,* s esetleg a bizonytalan eredetű *Necse* is itt vehető számba. A víz hangjára *(Hukliva, Csong[o]va)* és a színére *(Bel[y]va, *Csarna)* két-két víznév utal. A szláv folyóvíznevek között egy-egy példával képviselve egyéb motivációjú neveket is találunk: a víz szagára a *Szemerdek,* jellemző állapotára a **Pusztinca;* talán a hely birtokosára (vagy arra, akinek a birtokán áthalad) a két **Hodozló.* A hely valamely más helyhez való viszonyára utalhat a kikövetkeztetett **Szelis(tye)* víznév. A vízfolyás valaminek a része motivációhoz köthető a *Turc* pataknév. Kategorizálhatatlan helynév a *Borzs(o)va,* és itt említhető meg esetleg a bizonytalan motivációjú *Esztegő, Ladorna, Pasonca* is.

A szláv eredetű folyóvíznevek lexikális-morfológiai szempontú elemzése a szemantikai kategóriákhoz hasonló képet mutat. Leggyakrabban képzett melléknevek szolgáltak alapul, emellett főnevek (fajtajelölő földrajzi köznevek, állatnevek, főnevesült melléknevek) szerepelnek az eredeti szláv víznevekben.

A szláv folyóvíznevek rétege keletkezéstörténeti szempontból az alábbi arányokat mutatja. Az egyrészes szláv folyóvíznevek leggyakrabban képzéssel jöttek létre: a szl. *-ova* birtokos képzővel szerkesztették a *Bel(y)va, Borzs(o)va, Csong(o)va, Hukliva, Szalva* és a kikövetkeztetett **Szukova* folyóvízneveket; *-ьсь* képzővel keletkezett a *Beszteric, Lekence, Turc, *Garbóc; -ьna* melléknévképzővel az *Akolna, Torna, *Ragozna,* valamint végződése alapján esetleg ide sorolható az ismeretlen tövű *Ladorna* is. Az *-ьn-ьca* képzőbokorral jött létre a **Pusztinca, *Gerzence,* és talán e réteget gyarapíthatja a bizonytalan etimológiájú *Pasonca* víznév is. A szláv *-nik* képzővel alakult az *Ilonok* és a *Radnuk ~ Rednek.* Az *-ov-ьсь* képzőbokorral alakult a *Verbőc* és a kikövetkeztetett **Rákóc* víznév. A *Túr* is itt vehető fel birtokképzős formájával (*Turjь*).

A kikövetkeztett **Csarna* és **Bisztra* nőnemű végződésű melléknevek, s talán a szláv és a magyar névrétegbe egyaránt sorolható **Konyha* víznév is nőnemű végződéssel alakult. Található az anyagban néhány képzetlen szláv eredetű folyóvíznév is: *Atak ~ Aták, Szemerdek, *Szelis(tye),* továbbá a bizonytalan, talán szláv eredetű *Vedere* is itt említhető meg.

5.3. A következőkben nyelvészeti kritériumok alapján próbálok következtetni a megye szláv etnikumára. Korábbi vizsgálatomban a megye Árpád-kori szláv helyneveit mutattam be ilyen szempontból, az alábbiakban az ott felvázolt csoportok szerint rendszerezem a szláv eredetű folyóvízneveket is. A XI. század előtti régi víznév a megye névrendszerében a szláv szubsztrátum átörökítése révén fennmaradt *Iza* és *Tisza.* Ezek tárgyalását az indoeurópai réteg bemutatásánál végzem el. A lejegyzéskor kétségkívül szláv nyelvhasználókra utaló helynév nem található a megye víznévrendszerében. Több olyan víznevet is találunk viszont, amelyről nyelvi érvek alapján nem lehet megállapítani, hogy a legkorábbi lejegyzés idején magyar vagy szláv használatú volt-e. Nincs kor- és etnikumjelző értéke ilyen értelemben az egyrészes *Túr, Turc, *Pusztinca* (< ősszláv **pustъ* 'üres', ŠMILAUER 1970: 29), *Hukliva,* a kikövetkeztetett **Csarna, *Garbóc, *Szelis(tye), *Szukova* neveknek, és itt vehető figyelembe az ismeretlen etimológiájú *Ladorna, Pasonca,* a két **Hordozló* folyóvíznév is.

A folyóvíznevek elmagyarosodott formájára a legkorábban feljegyzett alakok hangtani arculata alapján következtethetünk. A szláv *-ovьcь* képzőbokor magyaros *-óc* formájával találkozunk a **Rákóc* víznévben, s ugyanígy a *Verbőc* (< **Vrbovce,* FNESz. *Verbőc*) pataknév *-óc* végű alakja szintén magyar névhasználókhoz köthető.

A szó eleji mássalhangzó-torlódás megszűnése utal magyaros formára néhány víznévben. A kikövetkeztetett **Gerzence* (< ősszláv **gręzь* 'sár, iszap, mocsár', ŠMILAUER 1970: 72) mellett itt említhető a *Szemerdek,* amelyet KNIEZSA a szláv *smьrdьkъ* < *smьrděti* 'bűzleni' szóból eredeztet (SZABÓ 1937: 331). A *Torna* (< **Tьrnava* < szláv **tьrnъ* 'tüske, tövis, kökény', vö. FNESz. *Torna*) szintén magyar átvétel, amit a két nyílt szótagos tendenciának a név végét érintő átalakítása jelez. Az *Esztegő* — KNIEZSA szerint — esetleg valamilyen **stęgava* alapszóból származik; vö. le. *stęzyca* 'patak' (<**stęg-ica*), le. *stęga* 'szalag, öv' eltérő tőhangzóval (SZABÓ 1937: 290). Ha szláv eredetét elfogadjuk, legkorábbi előfordulásai alapján már elmagyarosodott helynévnek tekintjük, mivel már a korai adatokban előtéthanggal, valamint a magyarban szóvégi *ő* fonémával szerepel.

A *Vedere* víznév belsejében végbement mássalhangzó-torlódás feloldódása és hangrendjének megváltozása — már legkorábbi említése alapján is — magyaros formára utal, amennyiben elfogadjuk KNIEZSA ISTVÁN magyarázatát, aki szerint a név talán az ősszláv **vydra* 'vidra' szóból képzett szláv *vydrьje* származékából alakult (SZABÓ 1937: 377).

Az *o* > *a* nyíltabbá válást mutató *Akolna* (< szláv *Okolna* 'körülfolyó', SZABÓ 1937: 504) és *Atak ~ Aták* (< szláv *otok* 'sziget', i. m. 465) pataknevek ugyancsak magyar névhasználókhoz köthetők. Talán ide sorolható még a másodlagos név alapján feltételezett **Ragozna* (< *Rogozьna* < ősszl. *Rogozъ* 'sás, nád, gyékény', SZABÓ 1937: 515, ehhez még lásd ŠMILAUER 1970: 153) folyóvíznév is. A *Radnuk* (későbbi *Rednek* < talán az ősszláv **ruda* 'érc', vö. FNESz. *Ajkarendek*) ide sorolhatósága bizonytalan, ui. szláv és magyar névhasználatra egyaránt utalhat, azonban a legkorábbi említés első szótagjában *u* > *o* > *a* nyíltabbá válásra gondolhatunk, amely inkább elmagyarosodott

formát takarhat. A *Beszteric* (< ősszláv **bystrъ* ’gyors, tiszta, világos, átlátszó, csengő’, ŠMILAUER 1970: 45) az első szótagi *i* nyíltabbá válását mutatja, s emellett az is vélhetően magyar névhasználókra utal, hogy a *-tr-* mássalhangzó-kapcsolat az első szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva.

Az *Ilonok* (< **Ilovьnikъ* < ősszláv **ilъ* ’iszap, sár’, FNESz. *Ilonokújfalu*) és a *Lekence* (szláv **Lъknica* < **lъkna* ’ingovány, kis vízfolyás’, vö. KISS L. 1997: 203) fonotaktikai szerkezete magyar hangfejlődést mutat, ui. mindkét név hangrendi kiegyenlítődéssel alakult. Itt említhető meg a *Beberke* (szláv *bebrъka* < *bebrъ* ~ *bobrъ* ’hód’, SZABÓ 1937: 344) is, amely palatalizáció útján formálódott, s ez talán már magyar névhasználatra utal.

A szótagszerkezet átalakulása következtében, a két nyílt szótagos tendencia hatása miatt magyar forma lehet a *Borzs(o)va, Csong(o)va* és a *Szalva* (< **solь* ’só’, vö. KNIEZSA 1942: 9). A *Necse* (előzménye talán egy **Ne-tečь* ’nem folyó, áramló’, vö. KNIEZSA 1943/2003: 80) víznév legkorábbi említésből már hiányzó második szótag redukciója alapján ugyancsak esetleg elmagyarosodott névtestre gondolhatunk.

5.4. Az itt bemutatott ugocsai szláv víznévréteg kronológiai tekintetben a XII. század végéről egyetlen adattal jelentkezik (*Túr,* amely folyásának hosszúságából adódóan talán nem is a vizsgált területen kaphatta nevét), majd az ezt követő két évszázadban (XIII. sz.: 9 + 2 bizonytalan szláv eredetű víznév, XIV. sz.: 8 + 1 bizonytalan) felszaporodik. A XV. sz.-ban elenyésző (1 + 2 bizonytalan) az újabb adatok száma, a XVI. sz.-ban pedig egyetlen újabb szláv víznév sem jelentkezik. Ez valószínűleg a források hiányosságával függhet össze, ui. a XVII. sz.-ban újabb 7 szláv eredetű víznévvel gyarapodott a névállomány. A XVIII. sz. első felére két bizonytalan eredetű, esetleg szláv víznév datálható.

A szláv eredetű folyóvíznevek területi elhelyezkedése jól szemlélteti a szláv népesség nyomát a megye területén. E névréteg a fentebb említett adathiányos korszakig csakis a korai szláv szórványok jele lehet. A második szláv hullám lenyomata csak jóval később jelentkezik, e népesség — mint fentebb láttuk — ugyanis csak a XIV. sz. harmadik negyedétől szivárogott be a megye hegyvidéki részére. A XVII. sz. második felében említett *Hukliva* (< ukrán N. *гук* ’kis vízesés, sellő, zúgó’, vö. FNESz. *Hukliva*) talán már e második szláv réteg eleme. A korai szláv szórványokhoz köthető víznevek a megye több pontján jelentkeznek, de főleg a Tisza vonalától északra lokalizálhatók nagyobb számban, azonban ezen átcsapva a déli területen is felfedezhetők.

6. Óeurópai névréteg

PÓCZOS RITA a Sajó (2003), a Garam és az Ipoly vízrendszerének (2004) bemutatásánál a víznevek legrégebbi rétegéről, az óeurópai nevekről is szól. Ezek az ősi víznevek olyanok „melyek sem a magyar, sem a szláv nyelvekből nem magyarázhatók, vagy pedig magyarázatuk (főként jelentéstani okokból) nem kielégítő” (PÓCZOS 2003: 492). Ugocsában két folyóvíznév sorolható e rétegben: az *Iza* és a *Tisza.*

A magyar helynévkincsben ismeretes az *Iza* folyó, amely a Felső-Tisza bal oldali mellékvize (l. KNIEZSA 1942: 8). Az ugyanilyen alakú ugocsai pataknév etimológiai tekintetben minden bizonnyal ezzel a névvel függ össze. KISS LAJOS az erdélyi *Iza* folyóról azt tartja, hogy valószínűleg az ősi indoeurópai **eis-* ~ **ois-* ~ **is-* ’hevesen gyorsan mozgó’ tő rejlik benne, s az eredeti alakja **Isā* lehetett (vö. FNESz. *Iza*). A megyét átszelő Tisza szintén ősi indoeurópai folyónév, a magyarba szláv közvetítéssel

kerülhetett be (FNESz. *Tisza*[1]). KISS LAJOS szerint az ősi ie. folyónév talán az ’iszapos, sáros’ értelmű **Tīsjo-* szóból keletkezhetett (i. h.). A *Tisza* folyásának hosszúságából adódóan azonban más területen is kaphatta nevét.

A két víznév preszláv eredete honfoglaláskori szláv jelenlétre utal, akiktől a magyarság e nevet átvehette, az átvétel időpontja azonban bizonytalan, ezt nyelvi jegyek nem mutatják. E réteg területi behatárolásánál a megye központi terültét jelölhetjük meg, azonban a fentebb említett névadási bizonytalanságok alapján halvány jelét sejthetjük a korai szláv szubsztrátumnak (vö. 1. térkép).

7. Német névréteg

Történészeink a megye korai etnikai arculatának tárgyalásákor szász telepesekről is szólnak. Oklevelek alapján kimutatható, hogy a Tisza völgyében korai szász népréteg is megjelent: e falvak „a XIII–XIV. sz.-ban királyi kiváltságokat kaptak s lakosaikat az e századokból származó oklevelek rendszerint királyi »hospes«-eknek nevezik” (SZABÓ 1937: 43, ehhez lásd még i. m. 44, vö. még KRISTÓ 2003: 152). Az ezt követő másfél évszázadból (1400–1563) a szász települések családnévi anyagának népességi megoszlása alapján arra mutat rá SZABÓ, hogy „a szászság felszívódása a magyarságba a négy egykori hospes-falu szigetén gyorsan és, a németségét leginkább tartó Szászfalu kivételével, egyenletesen haladt előre” (1937: 53). A XVI. sz. második feléből való dicajegyzékben „A német nevek csekély száma arra mutat, hogy a négy tiszavölgyi hospes-községben korán megtelepült német vendégek felszívódásának folyamata a XVI. sz. második felében már a végéhez közeledett” (i. m. 159). Említésre méltó SZABÓ ISTVÁN azon megfigyelése, miszerint a szász települési körbe tartozó Szőlős és Szászfalu, valamint a magyar települési réteg részét képező Sásvár családnévanyagában megtalálható német nevet viselő népesség feltehetőleg „a magyar nyelvközösséghez tartozott s rövidesen végleg kipusztuló német neveik csupán emlékei voltak egykori származásuknak” (i. h.). SZABÓ szerint „Az ugocsai idegen hospes-sziget korán és teljesen elmerült a magyar tömegben” (1937: 47). Kiemeli, hogy a megye betelepülése óta a XVI. sz. második feléig a németség eltűnése volt az egyedüli jelentős elmozdulás, amely Ugocsa etnikai képét módosította (i. m. 160).

A megye folyóvízneveinek eredetbeli rétegeit elemezve egyetlen szász eredetű víznevet sem találunk. SZABÓ ISTVÁN a Szőlősről származó XIII–XIV. sz.-i 34 helynevet tárgyalva megemlíti, hogy „Ezek közül a szász hospesek nyelvének hatása csupán kettőben jelentkezik (Hankuta = Hans útja s *Kunchul* = *Kunzel pataka*), de a német szó ezekben is magyar szóval párosodott” (1937: 52; A kiemelés tőlem: K. B.). A szintagmatikus szerkesztésű *Kuncsul pataka* folyóvíznév azonban nyilvánvalóan magyar névadással keletkezett: a *Kuncsul* személynév és a *patak* földrajzi köznév kapcsolatából. Az alapjául szolgáló személynév legkorábbi közvetlen említése: 1262/ 1413: *Conchel* (ÁSz. 229). SZABÓ ISTVÁN szerint a *Kunchul* a német *Kunzel*-ből származik (1937: 427), a Szőlős történeti családnévanyagában 1574-ben jelentkező *Gwncheöl* családnév pedig „Megmagyarosodott német eredetű szó” (i. m. 422). A *Kuncsul* családnév szász etnikum-jelölő szerepe nyelvi jegyek alapján azonban nem határozható meg, nyelvészeti-névtani szempontból a családnév és a magyar földrajzi köznév összetételével szerkesztett folyóvíz megnevezése a magyar névréteg részét képezi, magyar névhasználókra utal.

8. Román névréteg

A Kárpát-medencében nem őslakos román etnikum a XIV. sz. derekán jelenik meg Ugocsa déli részén, s szinte észrevétlenül szállja meg az Avas hegység erdős oldalait (SZABÓ 1937: 95–6, KRISTÓ 2003: 213). Az Avason megtelepült falukat „a XIV–XVI. sz.-i latin nyelvű források ezentúl is állandóan »valachalis possessio«-oknak nevezik" (SZABÓ 1937: 119), s e megnevezés itt nemzetiséget is takart, oláh népréteget, ellentétben a Szőlősi-hegységet megszálló rutén–szláv etnikum azonos megnevezésével (i. m. 119–20). Az oláhok Ugocsa hegyvidéki területén délről északra terjeszkedtek. SZABÓ ISTVÁN szerint az oláhok első megtelepülő rétegei korai szláv népességet találhattak itt (1937: 123). A XVI. sz. második feléből származó tizedjegyzékben szereplő családnevek alapján a megyében a román népesség 0,28%-nyi elenyésző megterheltsége mutató ki (i. m. 153–4). „Az oláhságnak a jobbágynevekben saját települési vidékének határán, az avasi »Oláhság«-on kívül 1565/74-ben egyáltalában nem találhatók határozott nyelvi nyomai, csupán egy-egy, a bizonytalan nevek kategóriájába sorolt »Oláh« név sejteti, hogy elvétve az oláh vidék is bocsátott le a síkra új otthon után vágyókat" (i. m. 158).

Az ugocsai folyóvíznevek román eredetű rétegét képviselheti talán a XVII. sz. első negyedében említett magyar *Korni köze* helynévből kikövetkeztethető **Korni* név. Eredete talán összekapcsolható a Bihar megyei *Kornice(l)* településnévvel (vö. RÁCZ 2007: 159–60). Ennek alapja a rom. *corn* 'som(fa)', amelyből a románok lakta területeken számos helynév alakult.

9. Bizonytalan névréteg

Négy olyan folyóvíznév említhető meg végül, amely bizonytalan etimológiai magyarázata alapján esetleg idegen eredetűnek is tartható: a *Batár,* a *Batnuka,* az *Iske* és a *Tice.* Területileg ezek az eddig vizsgált idegen (szláv és bizonytalanul besorolható szláv) elemek között vegyülnek el a megye északnyugati, nyugati és keleti részén.

10. Összefoglalás

A megye népességi képét rekonstruáló történészi megállapítások nyelvészeti oldalról — Ugocsa vármegye korai folyóvízneveinek nyelvészeti-névtani elemzése alapján — a következőképpen erősíthetők meg: a víznevek területi elhelyezkedése a korai szlávság és a magyarság együttélésére utal. A korai szláv etnikum halvány jelét mutatja két preszláv víznév. A szlávság korai rétegének jelenlétére utal a szláv eredetű víznevek 10%-os aránya, e víznevek többsége azonban a forrásokban való feltűnésekor inkább már elmagyarosodott formát mutat. A két etnikum találkozási pontjai a folyóvíznevek alapján a megye középső vízgyűjtő területére, valamint az északnyugati, északkeleti és a déli határvidékre tehető. Az 1,5%-nyi bizonytalan eredetű vízrajzi név esetleg némileg növelheti az idegen nyelvi hatásra utaló nevek számát. Román elemekkel a víznevek körében talán a déli területen számolhatunk, német etnikum nyomát viszont nem tudjuk kimutatni Ugocsa víznévrendszerében, annak ellenére sem, hogy településtörténeti vonatkozásban kétségkívül számolhatunk korabeli szász etnikummal.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301).* Bp., 2004.

DL = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL–DF 4.2). Bővített kiadás.* In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció.* In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 11–21.

KISS LAJOS (1997), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 199–211.

KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.

KNIEZSA ISTVÁN (1943/2003), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In: *Helynév- és családnév-vizsgálatok.* Újraközlése KISS LAJOS bevezetőjével. Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1938/2000), *Magyarország népei a XI. században.* Újraközlése KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp.

KOCÁN BÉLA (2007), Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 97–112.

KOCÁN BÉLA (2008), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In. *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 13. 95–104.

KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.

LIZANEC PÉTER (1997), A Tisza víz- és helyneveinek kutatása a Kárpátalján. In: *MNyTK*. 209: 392–6.

LIZANEC PÉTER–HORVÁTH KATALIN (1993), A Tisza kárpátaljai szakaszának vízneveiről. In: *NÉ.* 15: 221–4.

PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízgyűjtőjének nyelvi rétegei. In: *MNyj*. 41: 487–96.

PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly vízrendszerének nyelvi rétegei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 8. Debrecen 105–29.

RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen.

ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.

SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség.* Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből. I/1. Bp.

1.sz.térkép

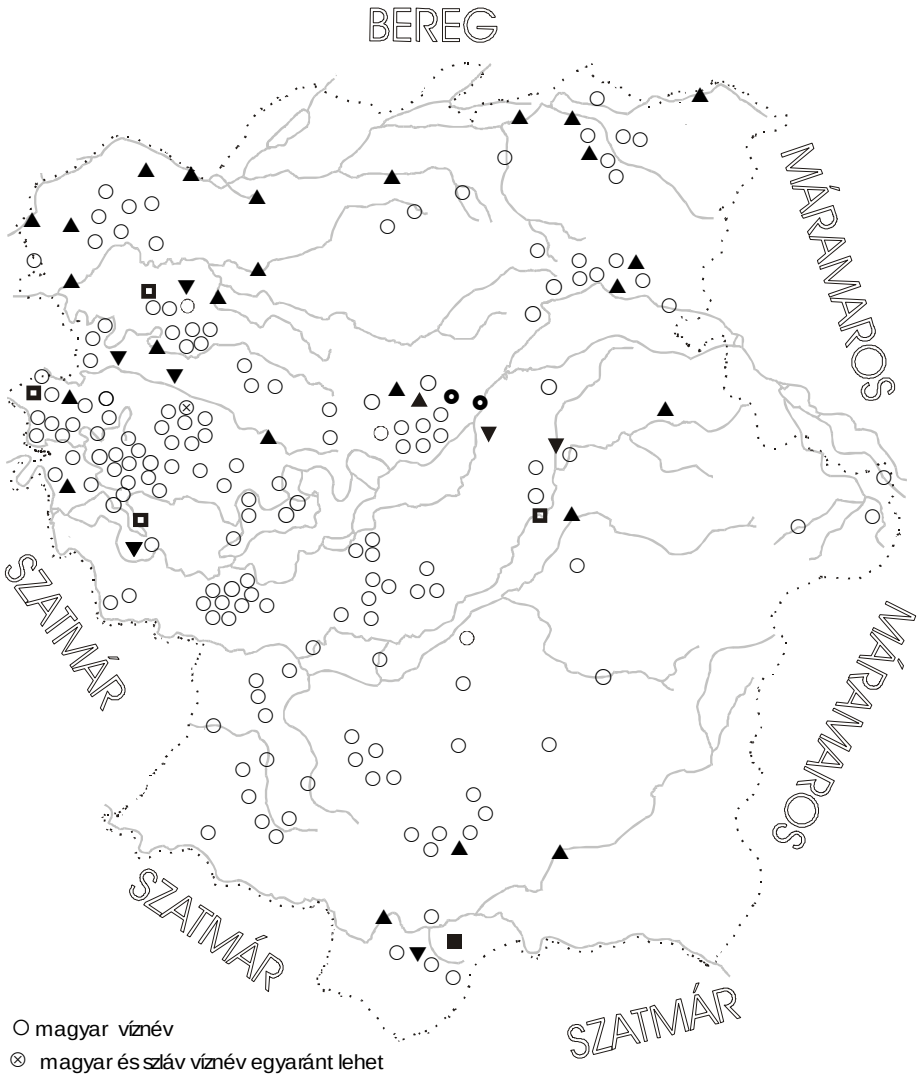

○ magyar víznév

⊗ magyar és szláv víznév egyaránt lehet

▲ szláv víznév

▼ feltehetőleg szláv víznév

⊙ óeurópai víznév

■ talán román víznév

◘ bizonytalan víznév, hangszerkezete alapján idegen lehet

Ugocsa vármegye

folyóvízneveinek eredetbeli rétegei az ó- és a középmagyar korból